

طراحی الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث و دلالت‌های تربیتی آن (بر پایه نظریه داده‌بنیاد)*

□ یعقوب زارع^۱

چکیده

هدف این پژوهش، شناسایی الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث است. این تحقیق از نوع پژوهش‌های کیفی است که با استفاده از نظریه داده‌بنیاد انجام شده است. نمونه‌گیری به صورت نظری انجام شد. در این مقاله با مبنا قرار دادن دیدگاه اسلام درباره حجاب و عفاف در پاسخ به هدف تحقیق، مدل مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام با استفاده از روش داده‌بنیاد استخراج شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث از دو جنبه سلبی و ایجابی قابل پیگیری است. جنبه سلبی بر نفی پوشش نامناسب همراه با فساد و بی‌بندوباری در جامعه، تضعیف و فروپاشی کانون خانواده، ابتذال زن و سقوط ارزش شخصیت و کرامت او، مورد آزار و اذیت قرار گرفتن توسط افراد هوس‌باز، از بین رفتن آرامش روانی و تحریک مردان تأکید دارد. در جنبه ایجابی هم حفظ تقوای الهی، سلامت اخلاقی و انسانی جامعه، احترام برای مقام و کرامت

زن و تحکیم موفقیت معنوی او در جامعه، حفظ امنیت و مصونیت زن از تعرض بیگانگان و عفت و پاکدامنی همراه با تحکیم روابط خانواده مدّ نظر قرار گرفته است. **واژگان کلیدی:** الگوی مفهومی، حجاب، عفاف، داده‌بنیاد.

مقدمه

حجاب و عفاف سابقه‌ای طولانی در زندگی بشر دارد و این پیشینه از آن‌روست که خاستگاه آن فطرت آدمی است. در اکثر قریب به اتفاق اقوام و ملل پیش از اسلام، حجاب در میان زنان معمول بوده، هرچند با فراز و نشیب‌هایی نیز همراه بوده است (شعبانپور و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۲). چنان‌که در قرآن کریم در مورد آدم و حوا آمده است، حجاب به معنای پوشیدگی، امری فطری تلقی شده است و می‌فرماید:

«آنگاه شیطان، آدم و حوا هر دو را به وسوسه فریب داد تا زشتی‌هایشان را که از آنان پوشیده بود، بر ایشان پدیدار کند و گفت: خدایان شما را از این درخت نهی نکرد، جز برای اینکه مبدا [در بهشت] دو فرشته شوید یا عمر جاودان یابید»^۱.

با عنایت به مضمون آیه، قرآن کریم تمایل به پوشیده بودن را از امور فطری و درونی هر انسان می‌داند که از زمان خلقت آدم و حوا در نهاد انسان به ودیعه گذاشته شده است و خصلت فطری حیا و شرم، موضوعی است که به جنبه روحی انسان برمی‌گردد و دارای آثار ظاهری حجاب و پوشش است. حجاب به معنای پوشاندن بدن زن در برابر نامحرم، از احکام ضروری دین اسلام است. در ادیان الهی دیگر از جمله مسیحیت و یهود نیز این حکم با تفاوت‌هایی وجود دارد (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۸). اهمیت حجاب تا جایی است که خداوند متعال در بسیاری از سوره‌های قرآن از آن به‌عنوان یک ضرورت یاد می‌کند و آن را حافظ انسان در برابر بسیاری از بیمارهای جسمی و روانی می‌داند؛ چنان‌که خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید:

«و هرگاه از زنان رسول متاعی می‌طلبید، از پس پرده بطلبید که حجاب برای آنکه دل‌های شما و آن‌ها پاک و پاکیزه بماند، بهتر است»^۲.

۱. «فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاتِحِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ» (اعراف / ۲۰).

۲. «وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ» (احزاب / ۵۳).

از نظر اسلام، حجاب و عفاف فقط اختصاص به زن ندارد؛ بلکه نوعی پرده است که در روابط زن و مرد وجود دارد. در اسلام، حجاب مانع گمراهی و خودنمایی و حافظ حرمت و آداب عفت و حیاست (صادقیان و ساجدی، ۱۳۹۴: ۲). با تأمل در آیات ۳۰ و ۳۱ سوره نور، خداوند شبهه اختصاص حجاب به زنان را نه تنها مرتفع نموده، بلکه با صراحت به لزوم «غَضُّ بَصَرٍ» در مورد مردان در آیه ۳۰ مقرر می‌دارد:

«به مردان باایمان بگو دیده از نامحرمان فرو کنند و پاکدامنی خود را حفظ کنند...»^۱.

بدین ترتیب هدف اصلی تشریح احکام در اسلام، قرب به خداوند است که به وسیله تزکیه نفس و تقوا به دست می‌آید؛ چنان که خداوند مَثان می‌فرماید:

«همانا بزرگوارترین و بافتخارترین شما نزد خدا باتقواترین شماست»^۲.

از ارزش‌های مهم ادیان الهی از جمله اسلام، رعایت عفاف در روابط جنسی است که در آیه ۳۳ سوره نور به آن امر شده است:

«و کسانی که امکانی برای ازدواج نمی‌یابند، باید پاکدامنی پیشه کنند تا خداوند از فضل خود، آنان را بی‌نیاز گرداند»^۳.

در سخنان اولیای دین اسلام نیز بالاترین عبادت شمرده شده است. عفاف در متون اسلامی به معنای بازداشتن شکم و دامن از خواسته‌ها آمده است (کلینی، ۱۳۹۲: ۷۹/۲). رعایت عفاف در روابط انسانی به‌ویژه زن و مرد نامحرم، نیازمند چهارچوب‌هایی در پوشش، رفتار و گفتار است. از اهداف تربیت دینی، درونی‌سازی این ارزش‌ها در افراد است. موج گسترده هنجارزدایی از امر جنسی، ابعاد جهانی دارد و جامعه ایران معاصر را تحت تأثیر قرار داده است؛ ولی بخشی از این نابسامانی ریشه داخلی دارد. از این‌رو می‌توان با برنامه‌ریزی‌های تربیتی و مدیریتی در داخل کشور به رشد فرهنگ عفاف و ارتقای رفتار هنجارمند جنسی ایرانیان همت گماشت (سالاری‌فر و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱). از سوی دیگر، تلاش برای حفظ نظام هنجاری و ارزشی حجاب و عفاف بدون توجه به

۱. ﴿قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ...﴾ (نور / ۳۰).

۲. ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ (حجرات / ۱۳).

۳. ﴿وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ﴾ (نور / ۳۳).

ابعاد تربیتی مسئله بی‌ثمر خواهد بود. با عنایت به مضامین آیات قرآن و نقش و اهمیتی که حجاب و عفاف در رشد و تعالی معنوی و اخلاقی انسان دارد، می‌توان گفت آشنا کردن کودکان و نوجوانان با آموزه‌های دینی، یکی از موضوعات مهم و محوری تعلیم و تربیت اسلامی است که با گسترش زندگی اجتماعی، علمی و سیاسی، ضرورت آن بیشتر احساس می‌شود (خلجی، ۱۳۹۰: ۱۵۱). پاره‌ای از مفاهیم در قرآن و احادیث به‌نحوی به‌کار رفته است که ناظر به روش‌های تربیتی در ارتباط با حجاب و عفاف است؛ یعنی نشانگر وضعیت‌هایی است که باید متناسب با آن‌ها، برنامه‌های تربیتی لازم را تدارک دید. حیطه این واژگان از حیث وسعت، تبیین‌کننده روش‌های تربیتی در ارتباط با حجاب و عفاف است. از این‌رو لازم است هریک از این واژه‌ها و روابط میان آن‌ها برحسب روش داده‌بنیاد مشخص شود. در فرایند تربیت اسلامی، روش‌های گوناگونی برای تربیت انسان‌ها به‌کار می‌رود. یکی از روش‌هایی که می‌تواند ما را در نهادینه‌سازی آموزه‌های دینی یاری کند، توجه به مفاهیم مستخرج از آیات و احادیث در ارتباط با حجاب و عفاف است. آنچه در ارتباط با حجاب و عفاف از منظر تربیتی، مسئله و محل بحث است، ضرورت بررسی مفهوم حجاب و عفاف در متون اسلامی، جایگاه آثار و جلوه‌های تربیتی آن است.

هدف نوشتار حاضر، طراحی الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام برای نظام تربیتی است. از این‌رو، سعی بر آن است تا ضمن بررسی مبانی نظری حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام، با استفاده از راهبرد پژوهشی داده‌بنیاد، الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث ارائه شود.

۱. ادبیات پژوهش

۱-۱. مفهوم‌شناسی حجاب

حجاب به معنای پوشاندن بدن زن در برابر نامحرم، از احکام ضروری دین اسلام است. پژوهش‌های انجام‌شده درباره حجاب فراوان است، ولی به دلیل اهمیت مسئله حجاب، می‌توان با در نظر گرفتن ابعاد مختلف حجاب به‌ویژه بعد تربیتی، زوایای

جدیدی از موضوع را استخراج و تبیین کرد (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۸). حجاب در لغت معانی مختلفی دارد؛ مانند پوشش، پرده، منع و آنچه میان دو چیز واقع شود (انوری، ۱۳۸۱: ۲۴۶۸/۳). در زبان عربی به ابرو از آن جهت حجاب می‌گویند که به‌عنوان پرده و مانعی برای چشم در برابر شعاع خورشید عمل می‌کند. دربان را هم از آن جهت حاجب می‌گویند که مانع ورود می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲۹۸/۱). در کتب لغت فارسی نیز برای واژه «حجاب»، معانی مختلفی مانند پرده، ستر، نقابی که زنان چهره خود را با آن می‌پوشانند، روپوش، برقع، چادری که زنان سر تا پای خود را با آن می‌پوشانند (معین، ۱۳۷۹: ۱۳۴۰/۱؛ عمید، ۱۳۶۷: ۵۵۷) آمده است. همچنین در مفردات راغب اصفهانی آمده است: «الحجب والحجاب، المنع من الوصول»؛ حجاب عبارت است از آنچه مانع دستیابی غیرمجاز می‌شود (شفیعی‌مازندرانی، ۱۳۹۰: ۵۱). از بعضی آیات قرآن نیز به دست می‌آید که حجاب به معنای پرده و پوشش و مانع است؛ چنان‌که خداوند در این آیه می‌فرماید:

«و مشركان گفتند: دل‌های ما از قبول دعوت سخت محجوب، و گوش ما از شنیدن سخت سنگین، و میان ما و تو حجاب [ضخیم و فاصله بسیار] است. تو به کار [دین] خود پرداز، ما هم البته [به کیش خویش] عمل می‌کنیم».^۱

همچنین مسئله حجاب در آیه ۵۹ سوره احزاب مطرح شده است:

«ای پیغمبر [گرامی] به زنان و دختران خود و زنان مؤمنان بگو که خویشتن را به چادر فرو پوشند که این کار برای اینکه آنها [به عفت و حریت] شناخته شوند تا از تعرض و جسارت [هوسرانان] آزار نکشند، بسیار نزدیک‌تر است و خدا [در حق خلق] بسیار آمرزنده و مهربان است».^۲

با عنایت به مضمون آیات می‌بینیم حجاب به معنای پرده یا چیزی که مانع دیدن شود، نیز به کار رفته است. شهید مطهری در مورد واژه «حجاب» با تأکید بر مفهوم پوشش بیان می‌کند:

۱. «وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّا نَحْمِلُونَ» (فصلت / ۵).
 ۲. «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزُوجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبٍ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَنَنَّ وَاللَّهُ عَفُوٌّ رَحِيمٌ» (احزاب / ۵۹).

«کلمه حجاب هم به معنی پوشیدن است و هم به معنی پرده و حاجب. بیشتر استعمالش به معنی پرده است. این کلمه از آن جهت مفهوم پوشش می‌دهد که پرده وسیله پوشش است و شاید بتوان گفت که برحسب اصل لغت، هر پوششی حجاب نیست؛ آن پوششی حجاب نامیده می‌شود که از طریق پشت پرده واقع شدن صورت گیرد» (مطهری، ۱۳۸۶: ۶۳).

حجاب در علوم چون عرفان، طب و دیگر علوم، تعریف خاص خود را دارد. در فقه، این واژه در معنای لغوی خود که همان پرده حائل میان دو چیز باشد، به کار رفته و معنای جدیدی برای آن ایجاد نشده است. در دوران متأخر، این واژه معنای اصطلاحی خاصی پیدا کرده و به پوشش خاص زنان اطلاق گردیده است (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۱). شهید مطهری در این باره می‌فرماید: استعمال کلمه حجاب در مورد پوشش زن، یک اصطلاح نسبتاً جدیدی است. در قدیم مخصوصاً در اصطلاح فقها، کلمه «ستر» که به معنای پوشش است، به کار رفته است. فقها چه در «کتاب الصلاة» و چه در «کتاب النکاح» که متعرض این مطلب شده‌اند، کلمه «ستر» را به کار برده‌اند، نه کلمه حجاب را (جابری، ۱۳۹۰: ۱۴۹). دقت در واژه‌ها و آیات قرآن نشان می‌دهد که حجاب به معنای پوشش اسلامی، این است که زن در معاشرت با مردان، بدنش را بپوشاند و به جلوه‌گری و خودنمایی نپردازد. آیات مربوطه نیز همین معنا را بیان می‌کنند و فتوای فقها هم مؤید همین مطلب است. در آیات مربوطه، لغت حجاب به کار نرفته است. آیاتی که در این باره هست، چه در سوره نور و چه در سوره احزاب، حدود پوشش و تماس‌های زن و مرد را ذکر کرده است، بی‌آنکه کلمه حجاب را به کار برده باشد. آیه‌ای که کلمه حجاب در آن به کار رفته است، مربوط به زنان پیامبر اسلام ﷺ است (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۲). معنای اصطلاحی جدید این واژه، عبارت است از پوششی که زن در برابر نامحرمان باید استفاده کند و از جلوه‌گری و خودنمایی پرهیزد. در این نوشتار نیز همین معنای اصطلاحی مورد نظر است، نه پرده‌نشینی زنان. تردیدی نیست که حجاب در این اندازه، یکی از احکام مشترک ادیان ابراهیمی و از احکام ضروری اسلام بوده و همه فرقه‌های اسلامی بر آن اتفاق نظر دارند (علیمردی، ۱۳۸۹: ۱۱۹). حجاب رفتار الهی است که باعث ارتباط بین فرهنگ و دین، عقل و ایمان، سیاست و دیانت و

تکامل و اختیار در رفتار انسانی شده است. آثاری که از حجاب به جا می ماند، ابتدا در روح و روان فرد پدیدار می شود؛ زیرا وقتی فردی با آزادی و آزادگی برای خود پوششی انتخاب می کند، حتماً در خود احساس آرامش و سربلندی می کند (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۴).

۲-۱. مفهوم‌شناسی عفاف

یکی از ارزش‌های مهم انسانی که خود منشأ بسیاری از فضایل و صفات نیک در فرد و جامعه است، عفت و خویش‌داری است. «عفاف» واژه‌ای عربی به معنای پرهیزگاری، پاکدامنی، و خودداری از کارهای زشت است (عمید، ۱۳۶۷). خواجه نصیرالدین طوسی عفت را جزو فضایل چهارگانه برمی شمرد و عفت را نتیجه تهذیب قوه شهوانی ذکر کرده، می گوید:

«فضایل چهار بُود؛ اول: تهذیب قوت نظری و آن "حکمت" بُود، دوم: تهذیب قوت عملی و آن "عدالت" بُود، و سوم: تهذیب قوت غضبی و آن "شجاعت" بود، و چهارم: تهذیب قوت شهوی و آن "عفت" بُود» (طوسی، ۱۳۷۴: ۱۲۳).

ابن منظور در تعریف واژه عفاف می گوید:

«خودداری از عمل یا سخنی که حلال و نیکو نیست» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲۵۳/۹).

راغب اصفهانی می گوید:

«العفة حالة للنفس تمتنع بها عن غلبة الشهوة» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۳۵۱): عفت حالتی است درونی و نفسانی که توسط آن از غلبه شهوت جلوگیری می شود.

هرگاه نفس انسانی در پرتو عمل به دستورات ایمانی و تقویت حالت تقوا به درجه‌ای برسد که شهوات نفسانی و تمایلات حیوانی بر او چیره نشود، چنین حالتی را عفاف (عفت) گویند و صاحب آن را عقیف نامند. پس عفت درونی، همیشه خود را به صورت شرم و حیای منطقی و مثبت در زندگی نشان می دهد. «عفت» یعنی پاکدامنی، نجابت، رفتار عاری از هرزگی و دریدگی (شفیعی‌مازندرانی، ۱۳۹۰: ۵۴). عفاف اصطلاحی اخلاقی است. عالمان اخلاق، عفاف را در شمار مهم‌ترین فضایل برشمرده‌اند. ملاصدرا در *اسفار عفاف* را چنین تعریف می کند:

«عفاف، منشی است که منشأ صدور کارهای معتدل می‌شود؛ نه پرده‌داری می‌کند و نه گرفتار خمودی می‌شود» (زارعی، ۱۳۹۸: ۱۰۷).

در قرآن کریم، «حالت نفسانی که از غلبه شهوت باز دارد»، آمده است و می‌فرماید: «هر کس نفس خود را پاک و تزکیه کرده، رستگار شده است».^۱ به بیان قرآن کریم، عقیف به شخصی اطلاق می‌شود که خودنگهدار و بامناعت باشد. مطابق این معنا، عفاف در مفهوم عام خود عبارت از خویش‌داری در مقابل هر نوع تمایل افراطی نفسانی است (قاضی‌زاده و احمدی سلمانی، ۱۳۸۶: ۹۲). عفاف مورد توجه اسلام، به هیچ‌وجه جنسیتی و فقط در قالب پوشش مطرح نشده نیست. عفاف راهبرد زندگی انسانی یک مسلمان، خواه مرد و خواه زن می‌باشد. بر این اساس، عفاف اختصاص به صنفی خاص ندارد و فضیلتی اخلاقی برای زن و مرد به شمار می‌آید. ادیان الهی نیز بر این ملکه نفسانی تأکید داشته و از پیروان خود پابندی به آن را درخواست می‌کنند (زارعی، ۱۳۹۸: ۱۰۷).

۳-۱. رابطه میان حجاب و عفاف

دو واژه «حجاب» و «عفاف» در اصل معنای منع و امتناع مشترک‌اند. تفاوتی که بین منع و بازداری حجاب و عفت ورزیدن است، تفاوت بین ظاهر و باطن است، و نیز تأثیر ظاهر بر باطن و تأثیر باطن بر ظاهر، یکی از ویژگی‌های عمومی انسان است. با عنایت به دو ویژگی عمومی تأثیر ظاهر بر باطن و برعکس تأثیر باطن بر ظاهر به‌عنوان مبنای تربیتی (باقری، ۱۳۸۲: ۶۶)، موضوع حجاب و عفاف و نسبت بین آن‌ها به‌عنوان یکی از مسائل مهم تربیتی مورد توجه قرار گرفته است. بدین ترتیب با توجه به نقش‌زنی ظاهر بر باطن، هرچه حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتر باشد، این نوع حجاب در تقویت و پرورش روحیه باطنی و درونی عفت تأثیر بیشتری دارد. از سوی دیگر، اگر تغییری در باطن آدمی رخ دهد، در ظاهر نمودار خواهد شد و هرچه عفت درونی و باطنی بیشتر باشد، باعث حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتر در مواجهه با نامحرم می‌گردد (صادقیان و ساجدی، ۱۳۹۴: ۶). چنان‌که شهید مطهری یادآور می‌شود، حیا و عفاف از ویژگی‌های درونی انسان است و حجاب به شکل و قالب و نوع و چگونگی

۱. «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا» (شمس / ۹).

پوشش برمی‌گردد. ایشان تفاوت ظاهر و باطن یا روح و جسم و یا گوهر و صدف را به‌عنوان تمثیل در این زمینه به کار می‌برد (مطهری، ۱۳۸۶: ۱۷۷). با عنایت به دو ویژگی عمومی تأثیر ظاهر بر باطن و برعکس تأثیر باطن بر ظاهر به‌عنوان مبنای تربیتی از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین بنیان‌های فکری برای التزام به نوع خاصی از آداب و انتخاب سبک زندگی، «تأثیر و تأثر متقابل ظاهر و باطن آدمی» است (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۱). خداوند در این باره می‌فرماید: «اگر مرا نخوانید، به شما عنایتی نخواهم کرد»^۱. از سوی دیگر در ارتباط با نقش آفرینی باطن در ظاهر می‌فرماید:

«و چون آیاتی را که به رسول فرستاده شده، می‌شنوند، اشک از دیده آن‌ها جاری می‌شود؛ زیرا حقانیت آن را شناخته‌اند»^۲.

عده‌ای از محققان، بر وجود رابطه میان حجاب و عفاف اصرار ورزیده و رابطه این دو را به باطن و ظاهر، روح و جسم یا گوهر و صدف تشبیه کرده و گفته‌اند: «حجاب میوه عفاف است و عفاف ریشه حجاب». از نظر عده‌ای دیگر، حجاب یکی از مصادیق عفاف به شمار می‌آید. حجاب و عفاف به‌عنوان دو ارزش در جامعه بشری به‌ویژه جوامع اسلامی، همواره در کنار هم و گاه به‌جای هم به کار رفته‌اند (قاضی‌زاده و احمدی سلمانی، ۱۳۸۶: ۹۳). بی‌تردید عفاف در اصلاح بنیان‌ها مؤثر است. همچنین حیا در ارتباطی متقابل با عفاف، گاه معلول و گاه علت است. باید دانست که حجاب واقعی، جز در پرتو این دو میسر نخواهد بود. سالم‌سازی اخلاقی یک جامعه، محدود به حجاب نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از چگونگی رفتارها و باید و نبایدهای فردی و اجتماعی با ارتقای سطح عفاف و حیا جامعه، ارتباط مستقیم دارند. در حقیقت، حجاب پوششی ویژه، و عفت خصلتی برخاسته از بینش و منش است (اسحاقی، ۱۳۸۸: ۴۶-۴۸)؛ چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید:

«ای فرزندان آدم! محققاً ما لباسی که ستر عورات شما کند و جامه‌هایی که به آن تن را بیارایید، برای شما فرستادیم و لباس تقوا نیکوترین جامه است»^۳.

۱. «قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ» (فرقان / ۷۷).

۲. «وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ» (مائدة / ۸۳).

۳. «يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسَ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ» (اعراف / ۲۶).

بسیاری از مفسران، به مفهوم لباس تقوا در آیه فوق اشاره کرده‌اند. تقوا حقیقتی وجودی است که به سبب آن، عورت‌های معنوی و نقایص نفسانی پوشیده می‌شود. فقدان لباس تقوا، فقدان شخصیت فردی، اجتماعی، سیاسی و خط فکری انسان در مسیر زندگی اوست (شعبانپور و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۷). بدین ترتیب همان‌گونه که لباس، جسم انسان را می‌پوشاند و آن را از گرما و سرما حفظ می‌کند، روح تقوا و پرهیزگاری علاوه بر پوشانیدن زشتی گناهان و حفظ از خطرات فردی و اجتماعی، زینتی چشمگیر است که بر شخصیت انسان می‌افزاید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۱۳۲/۶-۱۳۳). حجاب به معنای پوشش بیرونی و عفاف به معنای پوشش درونی، دو عاملی هستند که باعث سلامت جامعه می‌شوند و فقدان این دو، موجب ایجاد مشکلات و اثرات مخربی در جامعه خواهد شد (زارعی، ۱۳۹۸: ۱۱۶). پاکدامنی و عفت به‌ویژه در دوران جوانی، بهره‌مندی از موهبت‌های ویژه الهی را در پی دارد. به تعبیر امام علی علیه السلام، عفت رأس هر خیری است (شیخ الاسلامی، بی‌تا: ۹۳۵/۱). به هر حال، عفت حالتی نفسانی است که به وسیله آن خواهش‌ها و تمایلات به کنترل انسان درآیند، به گونه‌ای که به سوی حرام گرایش نیابد و اجازه ندهد که هیجان‌های مربوط در هر زمان و مکانی تخلیه شوند؛ بلکه انسان با کنترل خود، آن‌ها را در مسیر صحیح هدایت کند (مهدی‌زاده، ۱۳۸۸: ۳۰).

۲. پیشینه پژوهش

آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن‌ها در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی، از جایگاهی ویژه برخوردار است. پرداختن به هر امری، روش خاص خود را دارد و در ارتباط با حجاب و عفاف نیز چنین است؛ باید راه‌های آن را با دقت انتخاب و به‌درستی اجرا کرد. در شرح و تبیین مفاهیم حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام، تا کنون آثار متعددی نگارش یافته‌اند که تنها برخی از آن‌ها با موضوع نوشتار حاضر تناسب دارند و می‌توان از آن‌ها به‌عنوان پیشینه یاد کرد (برای نمونه ر.ک: عظیمیان و بهشتی، ۱۳۸۸؛ شفیعی مازندرانی، ۱۳۹۰؛ شعبانپور و همکاران، ۱۳۹۶؛ شفیق اسکی و احمدی سوادکوهی، ۱۳۹۸؛ زاهدی و همکاران، ۱۳۸۹؛ صادقی نیری، ۱۳۸۹؛ زارعی، ۱۳۹۸؛ قاضی‌زاده و احمدی سلمانی، ۱۳۸۶؛ صادقیان و ساجدی، ۱۳۹۴؛ رهنما و همکاران، ۱۳۹۴؛ جابری، ۱۳۹۰؛ خلجی، ۱۳۹۰).

این آثار، مبانی نظری حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام و نقش آن در جنبه‌های مختلف زندگی در حوزه گفتار، رفتار و افکار را مورد بررسی قرار داده و اهمیت و ضرورت نهادینه‌سازی حجاب و عفاف در جامعه و نظام تربیتی را بیان نموده‌اند. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که در ارتباط با حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام به صورت عمومی و کلی می‌توان به کتب و مقالاتی اشاره کرد؛ اما در میان آن‌ها، کتاب و مقاله‌ای که از نظر موضوع و روش کار مشابه باشد، چندان به شکل مبسوط کار نشده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، پژوهش‌هایی در قالب کتاب و مقاله در زمینه حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام انجام شده است؛ اما به‌رغم مشترکاتی که می‌تواند میان آن‌ها با پژوهش حاضر وجود داشته باشد، پژوهشی که دقیقاً به موضوع طراحی الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام پرداخته باشد، دیده نمی‌شود. از این رو پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سؤال است که الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن چیست؟

۳. روش پژوهش

علوم انسانی و به‌ویژه بحث نظریه‌پردازی در این علوم، مبتنی بر عناصر گوناگونی چون ارزش‌های ملی، دینی و فرهنگی جامعه انسانی است. بررسی چالش‌های بومی‌سازی علوم انسانی - اسلامی برخاسته از گفتمان انقلاب اسلامی، یک ضرورت مهم برای روشن شدن جایگاه علوم انسانی در فرهنگ اسلامی جامعه ماست (شیرخانی و سبزی، ۱۳۹۸: ۱۳). راهبرد این تحقیق، داده‌بنیاد است. این راهبرد، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین نظریه‌هایی است که در داده‌های گردآوری‌شده و تحلیل‌شده به صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این راهبرد، ارائه تبیین‌های جامع نظری درباره یک پدیده خاص است که به صورت استقرایی از مطالعه آن پدیده خاص حاصل می‌شود (دانایی‌فرد و مؤمنی، ۱۳۸۷: ۳). نظریه داده‌بنیاد به دلیل ماهیت مقایسه‌ای و تطبیقی بودن تحلیل خود، همیشه ملازم با نمونه‌گیری نظری است. در نظریه داده‌بنیاد، ابتدا نمونه‌گیری هدفمند استفاده می‌شود؛ زیرا نمونه‌گیری نظری نمی‌تواند قبل از شروع مطالعه برنامه‌ریزی شود. تصمیم‌های خاص نمونه‌برداری در خلال فرایند پژوهش شکل می‌گیرد (مرادی،

۱۳۹۳: ۱۰). بدین ترتیب در این روش، پژوهشگر به دنبال فرایند است و باید مواردی را انتخاب کند که به او در ساخت نظریه کمک کنند. ملاک انتخاب آیات و احادیث در این تحقیق، آیات و احادیثی بوده که از حیث سند، معتبر و در راستای طرح و هدف پژوهش باشند. از آنجا که هدف پژوهش، کشف عناصر الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث است، پژوهشگر به دنبال آیات و احادیثی بوده است که تبیین کننده الگوی مورد نظر باشند تا بتوان از طریق آن‌ها، درک عمیقی از موضوع مورد مطالعه برای ساخت نظریه به دست آورد. در این راهبرد پژوهش، سه فرایند مشخص وجود دارد که رویه‌های نمونه‌گیری نوعاً بر اساس آن‌ها انتخاب می‌شوند. این سه فرایند عبارت‌اند از: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی (باقری، ۱۳۸۹: ۱۷). بدین سان در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌ها به محض روشن شدن حوزه تحقیق و کلیاتی از مسئله و موضوع تحقیق، محقق وارد کار گردید و عملاً کار تحقیق در حوزه مذکور را آغاز نمود. در این شیوه، ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف داده‌ها اختصاص می‌یابد. این رمزها در قالب مفهوم تعیین می‌شوند که آن را «رمزگذاری باز»^۱ می‌نامند. سپس با اندیشیدن در مورد ابعاد متفاوت این مقوله‌ها و یافتن پیوندهای میان آن‌ها، اقدام به «رمزگذاری محوری»^۲ می‌شود. سرانجام با «کدگذاری انتخابی»^۳ مقوله‌ها پالایش می‌شوند (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۳). بدین ترتیب با توجه به اهداف پژوهش، از میان رویکردهای موجود در فرایند پژوهش برای تبیین و ساخت نظریه از رویکرد تأسیسی و با بهره‌گیری از روش داده‌بنیاد، الگوی مفهومی حجاب و عفاف از منظر قرآن و احادیث طراحی شد.

۳-۱. کدگذاری باز حجاب و عفاف

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، کدگذاری باز انجام شد. کدگذاری باز بدین صورت است که با توجه به جستجوی «مفاهیم حجاب و عفاف»، آیات و احادیث مربوط به طراحی الگوی مفهومی مورد بررسی قرار گرفت. کدگذاری باز در جدول ۱ مشاهده می‌شود.

1. Open coding.
2. Axial coding.
3. Selective coding.

جدول ۱: کدگذاری باز حجاب و عفاف		
شناسه	ترجمه آیات و احادیث (داده)	مفهوم (کد)
a1	«ای فرزندان آدم! محققاً ما لباسی که ستر عورات شما کند و جامه‌هایی که به آن تن را بیارایید، برای شما فرستادیم و لباس تقوا نیکوترین جامه است» (اعراف/ ۲۶).	پوشاندن زشتی‌های بدن انسان، با تأکید بر تقوا
a2	امام رضا <small>علیه السلام</small> : «وجود روابط آزاد بین زن و مرد را علت بسیاری از جنایت‌ها و مفساد اخلاقی معرفی می‌فرماید (حرّ عاملی، ۱۳۶۳: ۳۱۱/۲۰).	پرهیز از اختلاط زن و مرد و روابط نامشروع زمینه‌ساز سقوط در پرتگاه شهوات
a3	پیامبر اسلام <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> : «هرکس با زنی مصافحه کند که محرم نیست، غضب حق تعالی را برای خود خریده است» (همان: ۱۴۳/۱۴).	پرهیز از همنشینی و ممنوعیت دست دادن با نامحرم
a4	«و هرگاه از زنان رسول متاعی می‌طلبید، از پس پرده بطلبید که حجاب برای آنکه دل‌های شما و آن‌ها پاک و پاکیزه بماند، بهتر است» (احزاب/ ۵۳).	پاک نگه داشتن دل و حفظ تقوای الهی
a5	«ای زنان پیغمبر! شما مانند دیگر زنان نیستید [بلکه مقامتان رفیع‌تر است]، اگر خداترس و پرهیزگار باشید. پس زنهار نازک و نرم [با مردان] سخن مگویید، مبادا آن‌که دلش بیمار [هوی و هوس] است، به طمع افتد، [بلکه متین] و درست و نیکو سخن گویند» (احزاب/ ۳۲).	عفاف در سخن گفتن و پرهیزگار بودن
a6	«همسران پیامبر را نزد پدرانشان و پسرانشان و برادرانشان و پسران برادرانشان و پسران خواهرانشان و زنان هم‌کیششان و بردگانشان [در ترک پوشش و حجاب] گناهی نیست؛ و از خدا پروا کنید که خدا به هر چیزی گواه است» (احزاب/ ۵۵).	آرامش و امنیت در خانواده همراه با رعایت حدود الهی
a7	«ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو: جلباب‌ها [روسی‌های بلند] خود را بر خویش فرو افکنند؛ این کار برای اینکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، بهتر است [و اگر تاکنون خطا و کوتاهی از آن‌ها سر زده، توبه کنند]؛ خداوند همواره آمرزنده رحیم است» (احزاب/ ۵۹).	رعایت حجاب همراه با حضور در جامعه و شناخته شدن و جلوگیری از آزار و اذیت
a8	«به مؤمنان بگو چشم‌های خود را [از نگاه به نامحرم] فرو گیرند	نگاه نکردن به

نامحرمان و حفظ عفاف	و عفاف خود را حفظ کنند؛ این برای آنان پاکیزه‌تر است؛ خداوند از آنچه انجام می‌دهند، آگاه است» (نور / ۳۰).
عفت در نگاه و حفظ طهارت و پاکدامنی و تحکیم خانواده	a9 «و به زنان بایمان بگو چشم‌های خود را [از نگاه هوس‌آلود] فروگیرند و دامان خویش را حفظ کنند و زینت خود را جز آن مقدار که نمایان است، آشکار ننمایند و [اطراف] روسری‌های خود را بر سینه خود افکنند [تا گردن و سینه با آن پوشانده شود] و زینت خود را آشکار نسازند، مگر برای شوهرانشان یا پدرانشان یا پدران شوهرانشان یا پسرانشان یا پسران همسرانشان یا برادرانشان یا پسران برادرانشان یا پسران خواهرانشان یا زنان هم‌کیشانشان یا بردگانشان [کنیزانشان] یا افراد سفیه که تمایلی به زن ندارند یا کودکانی که از امور جنسی مربوط به زنان آگاه نیستند» (نور / ۳۱).
نهی از پوشیدن لباس بدن‌نما	a10 پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> : «ای اسماء! زن وقتی به حد بلوغ رسید، نباید جایی از بدن و اندامش دیده شود، مگر صورت و دست‌ها» (سجستانی ازدی، بی‌تا: ۳۸۳/۲).
نهی از آرایش و استعمال عطر خارج از خانه برای دیگران	a11 پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> نهی فرمود از اینکه زن، خود را برای دیگران بیاراید و فرمود: «اگر برای غیرشوهر خود را آرایش نمود، لازم است خداوند او را با آتش بسوزاند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۰۳).
پرهیز از چشم‌چرانی	a12 امام صادق <small>علیه السلام</small> : «نگاه همانند تیری از تیرهای سرکش شیطان و آلوده به زهر است و چه بسیار نگاهی که مدت آن کوتاه است، ولی موجب حسرت و افسوس بس طولانی و دراز است» (حرّ عاملی، ۱۳۶۳: ج ۱۴).
حرام بودن نگاه به نامحرم برای جلوگیری از فساد و بی‌بندوباری	a13 امام رضا <small>علیه السلام</small> : «حرام شد نگاه به موهای زنان، برای آنکه اگر موهای آنان در برابر مردان نامحرم آشکار شود، باعث تحریک و جلب خواهد شد و این فساد و بی‌بندوباری را به دنبال دارد و سبب می‌شود که مردم در کارهای حرام وارد شوند» (صدوق، ۱۳۷۶: ۲۸۷/۲).
حفظ عفت و پاکدامنی	a14 «و زنان از کار افتاده‌ای که امید به ازدواج ندارند، گناهی بر آنان نیست که لباس‌های [روبین] خود را بر زمین بگذارند، به شرط اینکه در برابر مردم خودآرایی نکنند و اگر خود را بپوشانند، برای آنان بهتر است و خداوند شنوا و داناست» (احزاب / ۶۰).
احترام برای مقام و کرامت زن	a15 پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> : «بهترین شما کسی است که برای خانواده‌اش بهتر باشد و من از همه شما برای خانواده‌ام بهترم. زنان را گرامی

	نمی‌دارد مگر انسان بزرگوار، و به آنان اهانت نمی‌کند مگر شخص پست و بی‌مقدار» (نهج‌الفصاحه: ح ۱۵۲۰).
a1۶	امام رضا <small>علیه السلام</small> : «هرگاه بندگان گناهان تازه پدید آورند که قبلاً تأکید بر حفظ حجاب مرتکب نمی‌شدند، خداوند بلای تازه‌ای برایشان پیش می‌آورد که قبلاً نمی‌شناختند» (حزّ عاملی، ۱۳۶۳: ۲۴۰/۱۱).
a1۷	«و هنگام راه رفتن، پاهای خود را به زمین نزنند تا زینت پنهانی‌شان دانسته شود [و صدای خلخال که بر پا دارند، به گوش رسد] و همگی به سوی خدا بازگردید ای مؤمنان تا رستگار شوید» (نور/ ۳۱).
a1۸	امام علی <small>علیه السلام</small> : «پوشیده و محفوظ داشتن زن، مایه آسایش بیشتر و دوام زیبایی اوست» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ح ۵۸۲۰).
a1۹	امام رضا <small>علیه السلام</small> وجود روابط آزاد بین زن و مرد را علت بسیاری از جنایات و مفسدات اخلاقی معرفی می‌فرماید (حزّ عاملی، ۱۳۶۳: ۳۱۱/۲۰).
a2۰	«و مردان و زنان باحفاظ خوددار از تمایلات حرام... خداوند برای همه آنها مغفرت و پاداشی بزرگ مهیا ساخته است» (احزاب/ ۳۵).
a2۱	پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> : «زنی که خود را برای غیرشوه‌رش بیاراید، در آتش الهی گرفتار خواهد شد و نیز باید خود را برای نامحرمان خوشبو نسازد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴۳/۱۰۳).
a2۲	«و هرگز به عمل زنا نزدیک نشوید که کاری بسیار زشت و راهی بسیار ناپسند است» (اسراء/ ۳۲).
a2۳	«و آنها که دامان خویش را [از بی‌عفتی] حفظ می‌کنند» (معارج/ ۲۹).
a2۴	«و در خانه‌های خود بمانید و همچون دوران جاهلیت نخستین [در میان مردم] ظاهر نشوید و نماز را برپا دارید... خداوند فقط می‌خواهد پلیدی [گناه] را از شما اهل بیت دور کند و کاملاً شما را پاک سازد» (احزاب/ ۳۳).
a2۵	امام علی <small>علیه السلام</small> : «اگر بی‌حجابی و بی‌بندوباری زنان نبود، آن‌قدر ایمان و اخلاق مردم خوب می‌شد که هیچ‌کس نافرمانی خدا را نمی‌کرد و خداوند حقیقتاً مورد پرستش قرار می‌گرفت» (حزّ عاملی، ۱۳۶۳: ۳۵/۲۰).

a26	امام باقر <small>علیه السلام</small> : «عفت شکم و پاکدامنی بهترین عبادت است» (کلینی، ۱۳۹۲: ۱/۲).	تربیت نفس سرکش و دستیابی به پاکدامنی
a27	پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> : «از هرزه چشمی و چشم چرانی بپرهیزید؛ زیرا که نگاه، هوس [و شهوت] را می‌رویاند و موجب غفلت می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۹/۶۹).	پرهیز از نگاه شهوت‌آلود و نقش آن در غفلت انسان
a28	پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> : «دو چیز بیشتر از هر چیزی امت مرا به آتش می‌افکند؛ شکم و عورت» (کلینی، ۱۳۹۲: ۷۹/۲).	عدم رعایت حلال و حرام و اعتدال
a29	امام علی <small>علیه السلام</small> : «کسی که زیاد به گناه فکر کند، بالاخره افکارش او را به گناه وا می‌دارد» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۸۵).	عفاف در اندیشه و مدیریت افکار
a30	امام علی <small>علیه السلام</small> : «روح و روانتان را به وسیله عفاف بیارایید» (همان: ۳۵۹).	پالایش و سلامت روح در سایه عفت و پاکدامنی
a31	امام صادق <small>علیه السلام</small> : «لباست، لباسی نباشد که تو را به گناه خودپسندی، ریا، آراسته نشان دادن، مباحثات به دیگران، فخرفروشی و تکبر آلوده کند که تمام این‌ها از آفات دین و موجب سختی دل است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰/۲۰).	پرهیز از خودپسندی، ریا و خودآرایی برای دیگران

۲-۳. کدگذاری محوری حجاب و عفاف

بعد از اینکه مفاهیم در کدگذاری باز مشخص شدند، کدگذاری محوری انجام می‌شود. در این مرحله برحسب ارتباط درونی بین مفاهیم، مقوله محوری انتخاب شده و سایر مفاهیم ذیل مقوله محوری قرار می‌گیرند. در جدول شماره ۲، مقوله‌های محوری حجاب و عفاف نشان داده شده است.

جدول ۲: کدگذاری محوری حجاب و عفاف		
مقولات	مفاهیم	شناسه
احترام برای مقام و کرامت زن و تحکیم موفقیت او	پوشاندن زشتی‌های بدن انسان با تأکید بر تقوا + احترام برای مقام و کرامت زن + آرامش و امنیت زن + پاکدامنی و دریافت توجه الهی	a15+a1 a20+a18+
تأکید بر رعایت حجاب و عفاف و نقش آن در	پاک نگه‌داشتن دل و حفظ تقوای الهی (حجاب قلب) + رعایت حجاب همراه با حضور در جامعه و شناخته شدن و جلوگیری از آزار و اذیت + تأکید بر رعایت حجاب و	a7+a4 a30+a25+

سلامت اخلاقی انسانی جامعه	نقش آن در پابندی به اصول اخلاق انسانی + پالایش و سلامت روح در سایه عفت و پاکدامنی	
حفظ عفت و پاکدامنی همراه با تحکیم روابط خانواده	آرامش و امنیت در خانواده همراه با رعایت حدود الهی + عفت در نگاه و حفظ طهارت و پاکدامنی و تحکیم خانواده + نهی از پوشیدن لباس بدن‌نما + حفظ عفت و پاکدامنی + تأکید بر عفت و پاکدامنی + تربیت نفس سرکش و دستیابی به پاکدامنی	$a_{10}+a_9+a_6$ $a_{26}+a_{23}+a_{14}+$
نهی از خودآرایی و آرایش، استعمال عطر و نرم و نازک سخن گفتن در حضور نامحرم	عفاف در سخن گفتن و پرهیزگار بودن (حجاب در سخن گفتن سلبی) + نهی از آرایش و استعمال عطر خارج از خانه برای دیگران + آشکار نکردن زینت و آرایش نزد نامحرم و جلوگیری از تحریک مردان + نهی از آرایش و خودنمایی برای نامحرم + پرهیز از خودنمایی و حفظ عفت و پاکدامنی + پرهیز از خودپسندی، ریا و خودآرایی برای دیگران	$a_{17}+a_{11}+5a$ $a_{31}+a_{24}+a_{21}+$
پرهیز از اختلاط و روابط نامشروع زن و مرد و رفتارهای هنجارشکن غیراخلاقی	پرهیز از روابط نامشروع زن و مرد و اختلاط زمینه‌ساز سقوط در پرتگاه شهوات + پرهیز از همنشینی و دست دادن با نامحرم + دوری از روابط آزاد فسادانگیز بین زن و مرد	$a_{20}+a_3+a_2$
حرام بودن نگاه شهوت‌آلود و جلوگیری از فساد و بی‌بندوباری	نگاه نکردن به نامحرم و حفظ عفاف + پرهیز از چشم‌چرانی + حرام بودن نگاه به نامحرم برای جلوگیری از فساد و بی‌بندوباری + تأکید بر حفظ حجاب و نقش آن در پیشگیری از بیماری‌های مختلف + دوری از روابط آزاد فسادانگیز بین زن و مرد + دوری از زنا همراه با تأکید بر آثار زیانبار آن + پرهیز از نگاه شهوت‌آلود و نقش آن در غفلت انسان + عدم رعایت حلال و حرام و اعتدال + عفاف در اندیشه و مدیریت افکار	$a_{13}+a_{12}+a_8$ $a_{22}+a_{19}+a_{16}+$ $a_{29}+a_{28}+a_{27}$

۳-۳. کدگذاری انتخابی حجاب و عفاف

در این تحقیق در مرحله کدگذاری انتخابی، با توجه به مراحل قبلی، داده‌های سازماندهی شده در قالب مؤلفه‌های گوناگون و در ابعاد محدودتری دسته‌بندی شدند؛

به طوری که وجوه مشترک مؤلفه‌های سرآمده از مرحله قبل شناسایی شده و با توجه به اشتراکات آن‌ها، در دسته‌بندی کلی‌تر و محدودتری سازمان‌دهی شدند. در جنبه سلبی، ضمن توجه به تفسیر و توضیح آیات، در کدگذاری از روش معکوس در نتیجه‌گیری و برداشت مفهومی مقولات سلبی حجاب و عفاف استفاده شد. در جدول ۳، نگاره‌ای از مرحله کدگذاری انتخابی نمایش داده شده است.

جدول ۳: کدگذاری انتخابی حجاب و عفاف		
موضوع	ابعاد	مقولات
حجاب	جنبه ایجابی	احترام برای مقام و کرامت زن و تحکیم موفقیت او در جامعه رعایت حجاب و عفاف و نقش آن در سلامت اخلاقی و انسانی جامعه
	جنبه سلبی	حفظ عفت و پاکدامنی همراه با تحکیم روابط خانواده
و عفاف	جنبه ایجابی	آرایش و خودآرایی، استعمال عطر و نرم و نازک سخن گفتن در حضور نامحرمان
	جنبه سلبی	اختلاط و روابط نامشروع زن و مرد و انجام رفتارهای هنجارشکن غیراخلاقی نداشتن پوشش مناسب همراه با فساد و بی‌بندوباری

۴. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش سعی شده است تا الگوی مفهومی حجاب و عفاف برای نظام تربیتی با استفاده از نظریه داده‌بنیاد، مورد الگوسازی مفهومی قرار بگیرد. بررسی‌ها نشان داد که ماهیت این مرحله، از مرحله قبل مجزاست. مدل‌سازی، مرحله‌ای است که نیاز به تفکر، ابتکار، خلاقیت و خبرگی دارد. بدین ترتیب پس از مشاوره‌های فراوان با اساتید و خبرگان این حوزه، الگوی مفهومی جلوه‌گر شد. ابعاد برآمده از مرحله قبل، در قالب چهار «مقوله» و هریک با نقش و جایگاهی معین، به شرح زیر دسته‌بندی شدند:

۱- متغیرهای مؤثر؛

۲- متغیرهای زمینه‌ساز؛

۳- متغیرهای بازدارنده؛

۴- نتایج و پیامدها.

در این پژوهش، عوامل اثرگذار بر حجاب و عفاف شامل: عمق بخشیدن به آموزه‌های

دینی، بهره‌گیری از محبت و مهرورزی در نهادینه کردن حجاب و عفاف، هدایت و کنترل همسران و دختران، امر به معروف و نهی از منکر، تأکید بر خودشناسی و خودباوری مبتنی بر رویکرد الهی، الگوآفرینی و معرفی الگوهای برتر دینی است. عوامل زمینه‌ساز شناسایی شده عبارت‌اند از: بسترسازی محیط در راستای حیا، عفاف و حجاب، پوشاندن زشتی‌های بدن انسان، استمرار و تکرار آگاهانه عادات فکری و رفتاری در زمینه حجاب و عفاف، فراهم کردن شرایط ازدواج و تفریح‌های سالم. متغیرهای بازدارنده عبارت‌اند از: بی‌تقوایی همراه با عدم درک معارف الهی، پوشیدن لباس بدن‌نما، اختلاط زن و مرد، چشم‌چرانی، آرایش و خودآرایی همراه با نرم و نازک سخن گفتن برای دیگران. نتایج و پیامدهای شناسایی شده در بخش سلبی عبارت‌اند از: ایجاد فساد و بی‌بندوباری در جامعه، تضعیف و فروپاشی کانون خانواده، ابتذال زن و سقوط ارزش شخصیت و کرامت او، مورد آزار و اذیت قرار گرفتن توسط افراد هوس‌باز، از بین رفتن آرامش روانی، تحریک مردان؛ و در جنبه ایجابی عبارت‌اند از: حفظ تقوای الهی، سلامت اخلاقی انسانی جامعه، احترام برای مقام و کرامت زن و تحکیم موفقیت معنوی او در جامعه، حفظ امنیت و مصونیت زن از تعرض بیگانگان و عفت و پاکدامنی همراه با تحکیم روابط خانواده. الگوی مفهومی حجاب و عفاف، بر اساس الگوی تحلیلی شناخت دو جنبه سلبی و ایجابی روش مذکور در مسیر رسیدن از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب بوده است، و برای شناخت و توصیف الگوی مفهومی حجاب و عفاف و هرگونه اظهارنظر در مورد آن می‌بایست با بررسی آیات و احادیث در مورد چگونگی استفاده از این روش در مراحل مختلف تربیتی، به شناخت درستی دست یافت. به عبارت دیگر، با ماهیت این روش تربیتی در تربیت آشنایی پیدا کرد و همزمان با شناخت این روش می‌بایست دو جنبه سلبی و ایجابی را به‌درستی درک کرد و در این بین لازم است که نتایج و پیامدهای استفاده از این روش تربیتی را در فرایند تربیتی مورد توجه قرار داد و در کنار این عمل می‌بایست وظایف خود را تشخیص داد تا هدف نهایی تربیت تحقق پیدا کند.

در نهایت، ارتباط بین مقوله‌های مختلف شناسایی شده، در قالب الگوی مفهومی در شکل ۱ نمایش داده شده است.

شکل ۱: الگوی مفهومی حجاب و عفاف از دیدگاه قرآن و احادیث برای نظام تربیتی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

تبیین مبانی نظری مفاهیم حجاب و عفاف و ابعاد آن با رویکرد تربیتی در متون دینی، سبب‌ساز گسترش فرهنگ حجاب و عفاف در بین زن و مرد جامعه خواهد شد و سالم‌سازی جامعه بدون توجه به حجاب و عفاف و آثار و فواید آن امکان‌پذیر نیست. در این پژوهش سعی شده است تا الگوی مفهومی حجاب و عفاف از منظر قرآن و احادیث برای نظام تربیتی با استفاده از نظریه داده‌بنیاد، مورد الگوسازی مفهومی قرار بگیرد. این

مطالعه از نوع پژوهش‌های کیفی است که در این پژوهش برای انتخاب نمونه، از نمونه‌گیری هدفمند که از روش‌های نمونه‌برداری غیراحتمالی است، استفاده شده است. تجزیه و تحلیل متنی آیات و احادیث، منجر به شناسایی الگوی مفهومی حجاب و عفاف شده است. در فرایند تربیت اسلامی، روش‌های گوناگونی برای تربیت انسان‌ها سفارش شده است. «حجاب و عفاف» یکی از موضوعاتی است که از صدر اسلام تا کنون مورد تأکید بوده است. حجاب و عفاف بر منع و بازداری تأکید دارد و برحسب یکی از ویژگی‌های عمومی انسان، یعنی تأثیر ظاهر بر باطن و تأثیر باطن بر ظاهر، بین حجاب و پوشش ظاهری و عفت و بازداری باطنی انسان، رابطه تأثیر و تأثر متقابل وجود دارد. حجاب و عفاف، نقش بزرگی در زندگی بشری ایفا می‌کند و چنان‌که در آیه ۲۰ سوره اعراف درباره آدم و حوا آمده است، امری فطری تلقی می‌شود. با عنایت به مضمون آیه می‌توان گفت خصلت فطری حیا و شرم، موضوعی است که خداوند در سرشت بشر گذاشته است و به جنبه روحی انسان برمی‌گردد و اثر ظاهری آن، حجاب و پوشش است. اهمیت حجاب تا جایی است که خداوند متعال در بسیاری از سوره‌های قرآن (برای نمونه ر.ک: اعراف/ ۲۶؛ اسراء/ ۳۲؛ احزاب/ ۵۳ و ۵۹) از آن به‌عنوان یک ضرورت یاد می‌فرماید و آن را حافظ انسان در برابر بسیاری از بیماری‌های جسمی و روانی و زمینه‌ساز رشد و تعالی انسان می‌داند. از نظر قرآن (ر.ک: نور/ ۳۰)، حجاب و عفاف فقط اختصاص به زن ندارد؛ بلکه نوعی پرده است که در روابط زن و مرد وجود دارد. در فرهنگ اسلامی، حجاب تنها یک پوشش ظاهری بدون عفت و پاکی درون نیست. حجاب و عفاف دارای ابعاد مختلف روحی و ذهنی (افکار و اندیشه‌ها) و رفتاری (گفتار، کردار و نگاه) است. بدین ترتیب حجاب طلایه‌دار عفت و پاکدامنی، و نشان از ایمان و اعتقاد است، همچنان‌که پایبندی به عفت و پاکدامنی موجب تقویت آن می‌شود. با این توضیحات می‌توان گفت که حجاب و عفاف ظرفیت نهفته‌ای برای تربیت، و نقش عمده‌ای در رشد و تعالی معنوی انسان دارد و یکی از موضوعاتی است که در نظام تربیتی اسلام برحسب شرایط و موقعیت‌های مختلف زندگی توصیه شده است که می‌توان آن را از دو جنبه ایجابی و سلبی در نظر گرفت. در ارتباط با جنبه ایجابی حجاب و عفاف، آنچه از آیات و احادیث فهمیده می‌شود، این است که

حجاب و عفاف در معنای رعایت پوشش ظاهر و کنترل و پاسداشت درون از گناه و حرام، برای حیات فردی و اجتماعی انسان ضرورت دارد و می‌تواند آرامش و امنیت را برای فرد و جامعه به ارمغان آورد و موجب حفظ تقوای الهی، سلامت اخلاقی و انسانی جامعه و استیفای نیروی کار و فعالیت اجتماعی گردد. همچنین حجاب و عفاف می‌تواند زمینه‌ساز تحکیم موفقیت معنوی زن در جامعه، عفت و پاکدامنی همراه با تحکیم روابط خانوادگی و جلوگیری از تحریک مردان در جامعه و نیز حفظ امنیت زن از شر مزاحمان باشد.

اگرچه حجاب و عفاف یکی از ضروریات دین اسلام است که قرآن و روایات وارده از پیامبر اسلام ﷺ و معصومان علیهم‌السلام به وجوب و کیفیت آن تصریح نموده‌اند، اما در عین حال، عدم رعایت شیوه‌های صحیح و درست در ارتباط با نهادینه کردن آموزه‌های دینی در کودکان و نوجوانان، زمینه‌ساز بروز بسیاری از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی، همچون فساد و بی‌بندوباری در جامعه، تضعیف و فروپاشی کانون خانواده، ابتدال زن و سقوط ارزش شخصیت و کرامت او، مورد آزار و اذیت قرار گرفتن توسط افراد هوس‌باز و از بین رفتن آرامش روانی است. تعلیم و تربیت دینی به‌طور کلی و موضوع حجاب و عفاف به‌طور خاص، آنگاه به بار می‌نشیند که نظریه‌ها و روش‌های تربیتی در این زمینه، در قالب شیوه‌های صحیح و درست به اجرا درآید. بنابراین از جنبه سلبی، از آنجا که نهادینه‌سازی آموزه‌های دینی در ارتباط با حجاب و عفاف، سبب مصونیت کودکان و نوجوانان از آسیب‌های اجتماعی و اخلاقی است، پس به‌موجب اصل تقدم پیشگیری بر درمان، باید با زمینه‌سازی و سالم‌سازی محیط، ابتدا سعی در پیشگیری از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی نمود و در صورت ورود آسیب، به اصلاح و هدایت آن‌ها پرداخت. پدران و مادران نباید در قبال خلافتکاری و آسیب‌های اخلاقی فرزندان بی‌تفاوت باشند، بلکه باید بکوشند جلوی آن‌ها را بگیرند تا مبادا بی‌حجابی و بی‌عفتی در سرشت و طبیعتشان ریشه کند و به‌صورت بخشی از باورهای فکری و رفتاری آن‌ها درآید. به‌طور کلی می‌توان گفت حجاب و عفاف از آموزه‌های مهم دین اسلام است که اکنون به چالش مهم فرهنگی نظام اسلامی و جامعه ایران تبدیل شده است. اقتضای شرایط کنونی آن است که برای ترویج و درونی‌سازی این آموزه، به فلسفه و

مبانی آن پرداخته شود. محقق درباره دیدگاه اسلام راجع به حجاب و عفاف، به نکاتی دست یافته است. با توجه به شاخص‌های مستخرج از آیات و احادیث، الگوی مفهومی بیانگر آن است که نهادینه کردن آموزه‌های دینی در کودکان و نوجوانان، سبب مصونیت آنان از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی می‌شود. لذا لازم است که مربیان و والدین در برخورد با موضوع حجاب و عفاف با نگاهی دوباره، به تجدیدنظر و اصلاح روش‌ها و راهبردهای خویش پردازند؛ به گونه‌ای که در فرایند تربیت، برای توفیق در امر تربیت دینی دانش‌آموزان و نیل به اهداف مورد نظر، با در نظر گرفتن جنبه‌های سلبی و ایجابی حجاب و عفاف مورد تأکید در آیات و احادیث، گام‌های عملی و جدی برداشته شود و در زمینه کیفیت‌بخشی و اصلاح عملکردها، برای نزدیک‌تر شدن به وضعیت مطلوب تربیت دینی فراگیران اقدام شود.

کتاب‌شناسی

۱. قرآن کریم.
۲. رهگشای انسانیت (نهج الفصاحه): سخنان گهربار حضرت رسول اکرم ﷺ، ترجمه ابراهیم احمدیان، تهیه و تنظیم هاشم صالحی، چاپ چهارم، قم، گلستان ادب، ۱۳۸۵ ش.
۳. ابن منظور افریقی مصری، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم، لسان‌العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۴. اسحاقی، سیدحسین، گوهر عفاف (پژوهشی درباره حجاب)، چاپ دوم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ش.
۵. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱ ش.
۶. باقری، خسرو، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، جلد اول و دوم، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹ ش.
۷. تیمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، تصحیح مصطفی درایتی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ش.
۸. جابری، کوثر، «حدود حجاب از منظر قرآن و حدیث»، فصلنامه طهورا سابق (پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده)، سال چهارم، شماره ۱۰، پاییز ۱۳۹۰ ش.
۹. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تصحیح و تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۶۳ ش.
۱۰. خلجی، حسن، «شیوه‌های مؤثر نهادینه کردن حجاب در کودکان و نوجوانان»، فصلنامه طهورا سابق (پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده)، سال چهارم، شماره ۸، بهار ۱۳۹۰ ش.
۱۱. دانایی‌فرد، حسن، و نونا مؤمنی، «تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی (علیه السلام): استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۴، پاییز ۱۳۸۷ ش.
۱۲. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دار القلم، ۱۴۰۴ ق.
۱۳. رهنما، اکبر، زهرا علی‌اکبرزاده آرانی، و مجید خاری آرانی، «بررسی مفهوم حجاب در متون اسلامی، جایگاه آثار و جلوه‌های تربیتی آن»، فصلنامه پژوهش‌نامه معارف قرآنی (آفاق دین سابق)، سال ششم، شماره ۲۲، پاییز ۱۳۹۴ ش.
۱۴. زارعی، مجتبی، «ترویج عفاف و حجاب در خانواده و نقش آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی»، فصلنامه دانش انتظامی خراسان شمالی، سال ششم، شماره ۲ (پیاپی ۲۲)، تابستان ۱۳۹۸ ش.
۱۵. زاهدی، عبدالرضا، ایوب امرایی، و مریم نظریگی، «روش قرآن کریم در نهادینه‌سازی "عفاف" و "حجاب"»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان (کتاب زنان سابق)، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، سال سیزدهم، شماره ۴۹، پاییز ۱۳۸۹ ش.
۱۶. سالاری‌فر، محمدرضا، مهدی بیاتی، سیدجمال‌الدین رضوی، و حسن سالاری‌پور، درآمدی بر مبانی و روش‌های روان‌شناختی-تربیتی عفاف و حجاب، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷ ش.
۱۷. سجستانی ازدی، ابوداود سلیمان بن اشعث، سنن ابی‌داود، قاهره، دار احیاء السنة النبویه، بی‌تا.
۱۸. شریفی، احمدحسین و همکاران، همیشه بهار (اخلاق و سبک زندگی اسلامی)، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱ ش.
۱۹. شعبانپور، محمد، زهرا بشارتی، و محمد مهدی ولدخانی، «تحلیلی بر حجاب و عفاف از منظر قرآن با تکیه بر مصلحت در نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبایی»، دوفصلنامه اندیشه علامه طباطبایی، سال چهارم، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۹۶ ش.

۲۰. شفیع مازندرانی، سیدمحمد، «جستی حجاب اسلامی معناشناسی حجاب از منظر آیات حجاب»، *مجله پژوهش‌های فقهی*، سال هفتم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.
۲۱. شفیق اسکی، محمد، و میترا احمدی سوادکوهی، «جایگاه حجاب در فقه اسلامی»، *فصلنامه قانون‌یار*، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۹۸ ش.
۲۲. شیخ الاسلامی، سیدحسین، *گفتار امیرالمؤمنین علی (ع) (ترجمه غرر الحکم)*، چاپ دوم، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، بی تا.
۲۳. شیرخانی، علی، و داود سبزی، «چالش‌های بومی سازی و نظریه پردازی در علوم انسانی»، *فصلنامه سپهر سیاست سابق (سیاست پژوهی ایرانی)*، سال ششم، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۹۸ ش.
۲۴. صادقیان، الهام، و علی محمد ساجدی، «فلسفه حجاب و عفاف در اسلام و رابطه آن با سلامت روان در زندگی فردی و اجتماعی»، اولین همایش ملی اسلام و سلامت روان، جهاد دانشگاهی استان هرمزگان، ۱۳۹۴ ش.
۲۵. صادقی نیری، رقیه، «حجاب و مراحل تشریح آن در قرآن»، *فصلنامه آفاق دین سابق (پژوهش‌نامه معارف قرآنی)*، سال اول، شماره ۱، تابستان ۱۳۸۹ ش.
۲۶. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، *علل الشرائع*، قم، دآوری، ۱۳۶۷ ش.
۲۷. طوسی، خواجه نصیرالدین محمد بن محمد، *اخلاق ناصری*، تهران، خورشید، ۱۳۷۴ ش.
۲۸. عظیمیان، مریم، و سعید بهشتی، «بررسی فلسفه و قلمرو حجاب در اسلام و آثار تربیتی آن»، *دوفصلنامه تربیت اسلامی*، سال چهارم، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۸ ش.
۲۹. علیمردی، مهناز، و محمد مهدی علیمردی، «حجاب و پوشش در ادیان زرتشت، یهود و مسیحیت»، *فصلنامه معرفت ادیان*، سال اول، شماره ۳، تابستان ۱۳۸۹ ش.
۳۰. عمید، حسن، *فرهنگ فارسی عمید*، چاپ پنجم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷ ش.
۳۱. قاضی زاده، کاظم، و سیدعلی احمدی سلمانی، «عفاف در آیات قرآن و نگاهی به روایات»، *کتاب زنان سابق (مطالعات راهبردی زنان)*، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، سال نهم، شماره ۳۶، تابستان ۱۳۸۶ ش.
۳۲. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، *اصول کافی*، ۶ جلدی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران، اسوه، ۱۳۹۲ ش.
۳۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار (ع)*، چاپ سوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۳۴. مرادی، مرتضی، «گذر پارادایمی از پژوهش‌های کمی به پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی»، *فصلنامه رهیافت*، شماره ۵۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۳ ش.
۳۵. مطهری، مرتضی، *مسئله حجاب*، تهران، صدرا، ۱۳۸۶ ش.
۳۶. معین، محمد، *فرهنگ فارسی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۹ ش.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ش.
۳۸. مهدی زاده، حسین، *بررسی شبهات حجاب*، سلسله نشست‌های پژوهشکده امام خمینی، تهران، ۱۳۸۸ ش.
۳۹. مهرابی، امیرحمزه، حسین خنیفر، علی نقی امیری، حسن زارعی متین، و غلامرضا جندقی، «معرفی روش شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه یک نمونه)»، *دوفصلنامه مدیریت فرهنگ سازمانی*، سال نهم، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش.

